

## Samoodređenje naroda i koncepcije hrvatske državnosti u kontekstu Drugog svjetskog rata – refleksije povijesnog kontinuiteta

Pod okriljem Drugog svjetskog rata stoljetni kontinuitet hrvatske politike nenasilne nacionalne emancipacije narušen je afirmacijom dviju revolucionarnih političkih opcija, ustaša i komunista. Politički radikalizam u potpunosti je potisnuo i povijesno marginalizirao do tada najutjecajnije i po članstvu najbrojniju Hrvatsku seljačku stranku. U prvi plan dolazi sukob dviju revolucionarnih politika i ideologija čije svjetonazorske zasade odražavaju i različite državotvorne koncepcije. Rad problematizira odnos tih politika spram načela samoodređenja naroda s obzirom da je ono imalo važnu ulogu ne samo u razdoblju rata, već i prigodom nastanka, ideološke metamorfoze te u konačnici raspada jugoslavenske države. U tom procesu Drugi svjetski rat predstavlja prijelomni događaj u kome s povijesne pozornice biva potisnuta Wilsonova doktrina samoodređenja (koju zagovara Hrvatska seljačka stranka) i afirmira se lenjinistička inačica, koja će imati važnost i za državno osamostaljenje Hrvatske početkom devedesetih godina 20. stoljeća. U članku se iznosi i zapažanje o paradoksu (revolucionarnog) samoodređenja naroda kao jednom od fenomena koji su obilježili povijesni kontinuitet hrvatskih državotvornih aspiracija.

### *Uvod*

Najopćenitija definicija samoodređenja naroda odnosi se na kolektivno pravo (naroda) da odlučuje o svojoj sudbini (politički i kulturni razvoj, društveno uređenje, ekonomski i socijalni položaj i sl.; posebno pitanje predstavlja državotvorna problematika).<sup>1</sup> Koncept narodnog samoodređenja razvija se usporedno s doktrinom pučke suverenosti u 18. i 19. st. (prvotni pokušaji artikulirani su još kod J. Althusiusa početkom 17. st.), a svoj djelatni vrhunac doživljava u političkim

<sup>1</sup> O tome opširnije vidi <http://unpoblog.wordpress.com/2012/08/03/self-determination/Definicija>. Iz perspektive sažimanja stoljetnog problema različitih definicija i tumačenja pojma narodnog samoodređenja koje se podudara s razdobljem izrazitog reaktiviranja pitanja primjene toga načela na prijelazu osamdesetih u devedesete godine 20. stoljeća (s obzirom na „urušavanje komunizma“) vidi studiju MARGALIT, RAZ 1990: 439-461. Također vidi HANNUM 1990.; (Ur.) Christian TOMUSCHAT, *The Modern law of Self-Determination*, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, The Netherlands, 1993.; Ralph Gustav STEINHARDT, *International law and Self-Determination*, Atlantic Council of the United States, 1994.

iskazima W. Wilsona i V. I. Lenjina formuliranim u razmaku od nekoliko mjeseci 1917. godine.<sup>2</sup> Danas se samoodređenje smatra važnom sastavnicom međunarodnog prava te je sadržano u najvažnijim dokumentima međunarodne zajednice.<sup>3</sup> Neodređenost i širina mogućih interpretacija pojma narod, određivanja samoga akta (samo)određivanja te povijesnog konteksta i danas izaziva kontroverze; u mnogim studijama problematizira se stoga značenje i primjena toga načela.<sup>4</sup>

Gotovo stoljetna geneza koncepta narodnog samoodređenja - u različitim geopolitičkim formacijama kojima je pripadala Hrvatska u 20. stoljeću, ukazuje na povijesni kontinuitet toga kolektivnog ljudskog prava u državotvornim težnjama različitih hrvatskih političkih opcija. Pred kraj Prvog svjetskog rata na političke prilike u Hrvatskoj utječu dvije paralelne inačice narodnog samoodređenja: „američki“ koncept W. Wilsona i „ruski“ (sovjetski) V. I. Lenjina.<sup>5</sup> Na razini regulativnog načela, te dvije svjetonazorske paradigme najšire političke artikulacije (iskaza narodne volje o državnom pravnom statusu) imat će značajnu ulogu u profiliranju jugoslavenskih politika međuratnog razdoblja. U politici najvažnije međuratne hrvatske političke stranke - Hrvatske seljačke stranke (HSS), samoodređenje naroda pojavljuje se odmah po nastanku Kraljevine SHS kao moderno načelo kojim se legitimira zahtjev za uspostavom republike, eventualno (kon)federalno preuređenje jugoslavenske kraljevine, a spominje se i kao osnova moguće secesije Hrvatske (pozivajući se na to načelo upućuje se i peticija Mirovnom kongresu u Parizu i američkom predsjedniku W. Wilsonu početkom 1919. godine);<sup>6</sup> u pojedinim pak istupima lider HSS-a Stjepan Radić samoodređenje naroda izjednačuje s državnom tradicijom kao osnovom „ideje prava“ Ante Starčevića.<sup>7</sup> Drugi svjetski rat predstavljao je pak poligon marginalizacije HSS-a i sučeljavanja dviju revolucionarnih državotvornih politika čiji je odnos prema pitanju samoodređenja imao utjecaj i na uspostavu samostalne hrvatske države početkom 1990-ih godina.

O tom aspektu povijesnog kontinuiteta svjedoči zanimljiva pojava ideološkog sinkretizma (relevantna za naslijeđe Drugog svjetskog rata) koja će u osamde-

<sup>2</sup> HINSLEY 1992: 250.

<sup>3</sup> O samoodređenju naroda u Univerzalnoj deklaraciji o ljudskim pravima UN-a i Završnom helsinškom aktu vidi BUERGENTHAL 1997: 36, 150.

<sup>4</sup> O tome vidi RAMET 2000: 84-103; RAMET 2004.

<sup>5</sup> BING 2012: 316-318. Također vidi J. HORVAT 1983: 97-118, 152-153. Temeljiti recentniji pregled geneze stavova W. Wilsona i V. I. Lenjina o samoodređenju naroda vidi u CASESSE 1995: 14-23. O Lenjinovim stavovima o narodnom samoodređenju, uključujući i poznato sučeljavanje s austro-marksistima i Rozom Luxemburg vidi u LENJIN 1949. Taj Lenjinov rad izvorno je tiskan u ožujku 1916. godine. Poglede na samoodređenja naroda Lenjin je definitivno uobličio između 1915. i lipnja 1916. godine u vrijeme dok je pisao jedan od svojih kapitalnih radova *O imperijalizmu*; shodno tome, načelo samoodređenja je izvedeno - kako navodi američki povjesničar Arno Mayer - iz ekonomskih analiza imperijalizma.

<sup>6</sup> BANAC 1988: 227-228.

<sup>7</sup> KOLUNĐIĆ 1971: 399.

setim i početkom devedesetih godina 20. stoljeća - kroz integracijski koncept tzv. pomirbe Franje Tuđmana - re-aktualizirati problematiku samoodređenja naroda.<sup>8</sup> Sprega komunističkih disidenata i političke emigracije (riječima Ive Banca, „socijaliziranim ustašama i nacionaliziranim komunistima“)<sup>9</sup> rezultat će ideologijskom sintezom koja će se svojim „viškom“ državotvornog oduševljenja („fetišizam države“), uz istodobno pomanjkanje senzibiliteta za sadržajne aspekte države i razvoj demokracije, u određenoj mjeri nastaviti na tendenciju nekritičkog (isključivog) odnosa kakav je u većoj ili manjoj mjeri resio revolucionarne politike koje se pojavljuju za Drugoga svjetskog rata.<sup>10</sup> Jedan od relevantnih argumenta za potkrepljivanje ove teze jest polustoljetni kontinuitet odnosa prema konceptu samoodređenja naroda koji se manifestira podređenošću principa (samoodređenja, demokracije, ljudskih prava i sl.) političkom cilju (nacionalna država). Pažnju političke emigracije početkom osamdesetih godina privukli su stavovi komunističkog disidenta, povjesničara Franje Tuđmana, o čemu svjedoče napisi emigrantske publikacije *Republika Hrvatska* iz lipnja 1981. godine: „Premda je marksistički povjesnik“, kako se navodi, Tuđman uočava kako u marksizmu ima „važnih zastranjivanja u pitanju prava na samoodređenje“ (valja uočiti kako sam izraz *zastranjivanje* ima ideološke konotacije s obzirom da sugerira *ispravno* i *neispravno*, odnosno *podobno* i *nepodobno* stajalište).<sup>11</sup>

Zapažanje koje je pobudilo zanimanje - izrazito antikomunistički raspoložene – emigracije, bilo je tim intrigantnije jer se temeljilo na Tuđmanovu pozivu na povratak „izvornom“ Lenjinu.<sup>12</sup> U Tuđmanovoj analizi posebno se izdvaja slje-

<sup>8</sup> U javnom istupu u Hrvatskoj kulturnoj zajednici u Stuttgartu 1988. godine komunistički disident Franjo Tuđman održao je predavanje pod nazivom „Povijest rješavanja hrvatskog pitanja u obzorju samoodređenja naroda i integracije u slobodnom svijetu.“ Prema *Republika Hrvatska* 1989: 64. Vidi i KORSKI 1989: 3-18. Također vidi i BING 2011: 84-85. (potonji tekst je (re) cenzirani sažetak integralne - za sada neobjavljene – studije, koja uz genezu Tuđmanova poimanja samoodređenja nudi širi kritički osvrt na taj historiografski problem).

<sup>9</sup> BANAC 2003: 203.

<sup>10</sup> Dakako, pritom valja uvažiti suštinske razlike između ustaškog i komunističkog pokreta (rasprava o tom pitanju jedna je od stalno prisutnih tema u hrvatskom javnom diskursu. Pritom nerijetko je zastupljena tendencija izjednačavanja tih dvaju pokreta kao podjednako „totalitarnih“ tvorevina, najčešće s ciljem relativizacije karaktera ustaškog pokreta i povijesne uloge NDH).

<sup>11</sup> KORSKY 1991: 188. Vidi i tekst o hrvatskim disidentima *Republika Hrvatska* 1981: 19-64.

<sup>12</sup> Uz općenitu sklonost historicizmu, Tuđmanov zahtjev za povratkom „izvorima“ (poput „Lenjinovog samoodređenja“) može se promatrati i kao dio šire slike „partizanskog naslijeđa“, kako tu pojavu općenito naziva Jill A. Irvine. Ona zapaža kako su „samoupravne reforme pedesetih“ te „ustopava konfederalnog sistema u kasnim šezdesetim“ ne samo otklon od staljinizma, već i nastavak revolucionarne prakse, odnosno tendencije povratka „revolucionarnim izvorima“: „predlagači federalne strategije u šezdesetim godinama pozivaju se na izvore te strategije usvojene od strane ZAVNOHA 1944. (...) reforme su jednostavno bile povratak 'istinskim principima' revolucije koji su bili napušteni nakon rata.“ (IRVINE 1993: 253-254.) Takav pristup u tumačenju (hrvatske) državotvornosti (pozivanje na „revolucionarne stečevine“, uključujući

deća misao ruskog komunističkog vođe: *...ako želimo shvatiti značenje samoodređenja naroda, ne upuštajući se u pravne definicije, ne 'stvarajući' apstraktna određenja, a ispitujući povijesno-ekonomske pretpostavke nacionalnih pokreta, to ćemo neizbježno doći do zaključka: pod samoodređenjem naroda podrazumijeva se njihovo državno odvajanje od drugih narodnih zajednica, podrazumijeva se stvaranje samostalne nacionalne države.*<sup>13</sup> Tuđmanovo inzistiranje na otkriću „važnih zastranjivanja u pitanju prava na samoodređenje“ - koje (slijedom lenjinističke matrice) koristi kao dokaz „ispravnosti“ hrvatskih državotvornih aspiracija, dodatno je zanimljivo u kontekstu nekonzistentnosti pozivanja na to načelo (što potvrđuje tezu kako se načelo samoodređenja naroda ne koristi principijelno, već se prilagođava nekom političkom cilju u određenom povijesnom kontekstu). Spomenuti se izvorni citat Lenjina, naime, u gotovo identičnoj formi koju navodi Tuđman 1949. godine pojavljuje u djelu *O pravu nacija na samoopredređenje*;<sup>14</sup> objavljivanje „povijesno ispravnih“ teza Lenjina o narodnom samoodređenju u tadašnjem političkom kontekstu imalo je za cilj legitimirati „pravo odcjepljenja“ jugoslavenske „nacionalne“ države od utjecaja sovjetskog „komunističkog univerzalizma“, odnosno „ruske“ inačice komunističkog imperijalizma koja se razvija pod okriljem saveza država Varšavskog ugovora.<sup>15</sup>

Ovaj kratak osvrt na gotovo jedinstoljetni povijesni kontinuitet preokupacija pitanjem načela samoodređenja naroda, i s tim u vezi državnog osamostaljenja Hrvatske, zanimljiv je kao pokazatelj inicijacije jedne ideološke sinteze dvaju politički suprotstavljenih tabora i svjetonazora koji su se u prošlosti punom žestinom sučelili tijekom Drugog svjetskog rata. Riječ je, kao što je naznačeno, o odnosu revolucionarnog lijevog i desnog hrvatskog radikalizma; „stjecajem povijesnih okolnosti u Drugom svjetskom ratu sukobila su se i dva oblika državnosti Hrvatske: nacionalističke Nezavisne Države Hrvatske i partizanske Hrvatske u sklopu Jugoslavije.“<sup>16</sup> Drugi svjetski rat u Hrvatskoj i Jugoslaviji nije samo značio oružani otpor spram agresora u kombinaciji s građanskim ratom, već i ideološki sukob koji je podijelio „narod(e)“; sučeljavanje u poimanjima „naroda“ i koncepcija državnosti tijekom rata u bitnom je odredilo sljedećih pola stoljeća

---

samoodređenje naroda) uočljiv je kod Franje Tuđmana 1990. godine (pa i kasnije): „Mi, dakle, nismo napustili avnojska načela, suprotno reafirmirali smo pravo naroda na samoopredjeljenje, ali u novim okolnostima više nismo voljni pristati na očuvanje Jugoslavije po svaku cijenu, a pogotovo nismo voljni gledati kako se ona pretvara u veliku Srbiju“ (ČULIĆ 1990.).

<sup>13</sup> TUĐMAN 1969: 60. Preneseno u KORSKY 1991: 187. Kao još jedan od relevantnih prikaza lenjinističkog shvaćanja nacionalnog pitanja i samoodređenja naroda među jugoslavenskih intelektualcima vidi FILIPOVIĆ 1970: 35-46.

<sup>14</sup> LENJIN 1949: 7.

<sup>15</sup> U istoj ediciji vidi i M. ĐILAS 1949. O jugoslavenskom „nacional-komunizmu“ vidi FURET 1997: 395-396.

<sup>16</sup> SIROTKOVIĆ 2002: 140.

hrvatske povijesti, a usprkos pomirbi (ili baš zbog nje) mnogobrojni recidivi toga odnosa - problem pomirenja „crvene“ i „crne“ Hrvatske, aktualni su još i danas.<sup>17</sup>

### *Ustaše (Ante Pavelić) i samoodređenje naroda*

Iz perspektive povijesnog kontinuiteta hrvatskog nacionalističkog radikalizma, koji u razdoblju od gotovo pola stoljeća personalizira ličnost Ante Pavelića, može se razlučiti nekoliko osnovnih faza odnosa prema konceptu narodnog samoodređenja i s tim u vezi pitanja definicija pojmova poput *naroda (nacije), suvereniteta, koncepta hrvatske državnosti, legitimiteta, legaliteta, međunarodnog priznanja i kredibiliteta države*.<sup>18</sup> U razdoblju od djelovanja Ante Pavelića unutar Hrvatske stranke prava 1920-ih godina,<sup>19</sup> zatim kao čelnika ustaškog pokreta u emigraciji tridesetih godina, poglavnika Nezavisne Države Hrvatske tijekom Drugoga svjetskog rata te, konačno, emigranta u jednoj od grupacija poslijeratne političke emigracije nakon vojnog poraza i sloma NDH 1945. godine, uočljive su tri osnovne faze odnosa prema pitanju samoodređenja naroda.

U prvoj fazi, koja se kronološki odnosi na razdoblje od raspada Austro-Ugarske monarhije i zasnivanja Kraljevine SHS do odlaska Ante Pavelića u emigraciju u siječnju 1929. godine, samoodređenje naroda se pojavljuje kao međunarodno prihvaćeno državotvorno načelo koje legitimira hrvatske zahtjeve za političkom emancipacijom, koji u konačnici vode državnom osamostaljenju. Hrvatsko državno pravo pritom je primarno istaknuto kao autohtoni tradicijski element koji ukazuje na narodnosnu samosvojnost i državni kontinuitet, dok se samoodređenje naroda ističe kao neotuđivo prirodno ljudsko pravo i političko geslo međunarodne legitimacije. Kao politički argument, samoodređenje je apostrofirano odmah po uspostavi jugoslavenske kraljevine u prosvjedu Hrvatske stranke prava (kojoj Pavelić pristupa) naslovljenom na „Državno Vieće“ u Beogradu 19. siječnja 1919. godine zbog povrede „ustavnih prava“ prigodom uspostave „Privremenog narodnog predstavništva“ (ukazom regenta Aleksandra Karađorđevića): „Tim su

<sup>17</sup> BING 2008: 327-341.

<sup>18</sup> Jednu od cjelovitijih i konzistentnijih pravaških interpretacija nacije („...posljednje i najdjelotvornije organsko narodno jedinstvo...“) i njezina odnosa spram samoodređenja - s kojim se „narodno načelo“ „stapa u jedno“ te „po kojemu svaki narod ima pravo da se organizira u državu“, ponudio je sredinom 1930-ih godina čelnik Matice hrvatske Filip Lukas. Vidi ARALICA 2009: 66, 69. Iz perspektive pak povijesnog kontinuiteta nije nezanimljivo pribilježiti kako je Lukas dvadesetak godine ranije kao „učitelj trgovinske geografije“ na Trgovačkoj akademiji u Zagrebu „vatreno propovijedao jugoslavenski nacionalizam“ (što potvrđuje tezu o ideološkim konstrukcijama i nepostojanosti shvaćanja identiteta). J. HORVAT 1983: 32.

<sup>19</sup> U razdoblju od 1918. do 1929. godine dr. Ante Pavelić bio je tajnik, član Poslovnog odbora i Vieća te kasnije potpredsjednik Hrvatske stranke prava; nakon pokretanja ustaškog revolucionarnog pokreta i odlaska u emigraciju u siječnju 1929. godine Pavelić više nije pokretao pravašku stranku. Prema A. PAVELIĆ 1977: 8, 425.

povriedjena ne samo sva ustavna prava, nego je povriedjeno napose medjunarodno priznato načelo jednakopravnosti. Povriedjeno je sastavom toga Državnog Vieća i obće priznato načelo demokracije i samoodredjenja naroda...“.<sup>20</sup> Na suđenju Milanu Sufflayu 1921. godine Pavelić kao iskaz legitimiteta usvaja optuženikovo stajalište kako „Hrvatska nakon 1918. nije konzumirala pravo na samoopredjeljenje“ te da „hrvatska nacija kao dio velikog carstva zapadne civilizacije ima pravo protiv bilo kakvog potlačivanja podići glas i ako ne ide drukčije, na način *occidentem appello*.“<sup>21</sup> Na razini regulativnog načela u tom razdoblju pravaško obraćanje na pravo narodnog samoodređenja uglavnom se podudara sa zahtjevima „radićevaca“ te, u određenoj mjeri, komunista (što će kasnije iskoristiti pročetnička publicistika u „otkrićima“ približavanja pozicija „lijevih“ i „desnih“ hrvatskih revolucionara u nacionalnom pitanju).<sup>22</sup>

Drugom fazom može se smatrati razdoblje od zasnivanja hrvatske revolucionarne organizacije i odlaska Ante Pavelića u emigraciju pa do povratka u Hrvatsku u travnju 1941. godine. Tu fazu karakterizira postupan otklon od koncepta samoodređenja naroda i sustava demokratskih vrijednosti te priklanjanje, iako ne posve dosljedno, zasadama fašističke ideologije. Pravaška kolebanja toga razdoblja jasno su izražena u programskim tekstovima iz 1928. godine, poput onoga pod naslovom „A što je naša stranka htjela?“ u kome se „frazama nekakvog narodnog samoodređenja“ suprotstavlja „hrvatsko poviesno državno pravo“.<sup>23</sup> Nepunu pak godinu dana kasnije – 1. rujna 1929. godine, Pavelić, tada već u egzilu, upućuje apel na „Društvo Naroda“ u Ženevi; upozoravajući kako su se predstavnici hrvatskog naroda „već nekoliko puta obratili na Društvo Naroda, da izvieste o položaju, u koji su Hrvati dospjeli uslied svojega državnog zajedništva sa Srbijom.“<sup>24</sup> Pavelić znatno blažim konotacijama apostrofira narodno samoo-

<sup>20</sup> Za Poslovodni odbor Stranke prava prosvjednu notu potpisali su narodni zastupnici dr. Josip Pazman i predsjednik stranke dr. Vladimir Prebeg (A. PAVELIĆ 1977: 63, 69).

<sup>21</sup> A. PAVELIĆ 2003: 115.

<sup>22</sup> O odnosu Stjepana Radića prema pitanju samoodređenja naroda vidi BANAC 1988: 226, 228.; JANJATOVIĆ 1997: 123; BING 2000: 161-179. Poznati pak članak iz Organa Centralnog komiteta KPJ (Sekcija Komunističke Internacionale) - lista *Proleter* iz 1932., u kome se navodi kako „komunistička partija pozdravlja ustaški pokret ličkih i dalmatinskih seljaka i stavlja se potpuno na njihovu stranu...“, pojavljuje se, primjerice, na koricama jedne recentne publikacije koja dokazuje antifašistički karakter četničkog pokreta, odnosno kolaboraciju komunista s ustašama i Nijemcima (SAMARĐIĆ 2006.). Riječ je, dakako, o tendencioznom izdvajanju pojedinih činjenica iz povijesnog konteksta (na sličan način i neki od hrvatskih tumača Drugog svjetskog rata „otkrivaju“ „prešućenu povijest“ dokazujući „savezništvo“ četnika, Nijemaca i partizana, iz čega slijedi izjednačavanje komunizma s četništvom i jugoslavenstvom). Spomenuti motiv iz *Proleter*a (koji sugerira jedan *pomirbeni* okvir) interpretirali su u svojim radovima Franjo Tuđman, Jere Jareb i drugi.

<sup>23</sup> *Hrvatsko pravo*, br. 5183, 3. 11. 1928. Prema A. PAVELIĆ 1977: 39.

<sup>24</sup> „Apel na Društvo naroda SDN“ – Geneve 1. rujna 1929., Prijevod iz knjige A. PAVELIĆ 1931. Prema A. PAVELIĆ 1977: 532.

dređenje: „Hrvatski je narod u prošlom desetljeću na svim provedenim izborima – a opetovano takodjer kod drugih prigoda – nedvojbeno izrazio, da se ne odriče svojega prava na samoodređenje i da je nepromjeniva njegova volja braniti svoju državnu i nacionalnu individualnost u okviru međunarodno određenih granica. Za ovo pravo samoodređenja hrvatski se je narod neprekidno borio miroljubivim i zakonitim sredstvima. Pri tome je izbjegavao oružane sukobe, jer je uvijek bio duboko uvjeren, da je mir najveće dobro naroda, pa da će kulturni narodi, koji su ujedinjeni u Društvu Naroda, omogućiti hrvatskom narodu postići njegovo pravo na samoodređenje, koje pravo mu se nikada ne može oduzeti, te koje mu nije bilo osporeno ni od kojeg drugog naroda, nego samo od srbske vladavine.“<sup>25</sup>

Ambivalentan odnos prema konceptu narodnog samoodređenja ukazuje na nekoliko relevantnih aspekata. Uočljivo je razočaranje ponašanjem tadašnje međunarodne zajednice koja ne poštuje načela na koja se sama poziva. Motiv gubitka vjere u postavke međunarodnih odnosa zasnovanih na postojećim postulatima međunarodnog prava uskoro će se proširiti na radikalno odbacivanje demokratskih vrijednosti (koje promoviraju i koncept samoodređenja naroda). U jednoj od analiza razvoja međunarodnih prilika 1930-ih godina Vinko Krišković primjećuje: „Na kraju se pokazalo, da je fašizam u praktičnoj politici, u metodama, kako će postići svoje svrhe, pretekao demokracije...“<sup>26</sup> Uspješna afirmacija fašizma i nacizma u naznačenom razdoblju legitimira a potom i legalizira terorizam (koji od stranačkog evoluirao u organiziranu državnu represiju). Takav trend tridesetih godina 20. stoljeća potvrdio je slabosti demokratskih i uspješnost totalitarnih doktrina.<sup>27</sup> U nešto više od pola stoljeća djelovanja pravaštva ustaški revolucionarni pokret (kao nastavljajući jedne od frakcija starčevićanske pravaške ideologije) promovirao je metamorfozu jedne izvorno radikalno-liberalne pozicije - kakvu je zagovarao rodonačelnik Stranke prava Ante Starčević<sup>28</sup> – u uskogrudnu nacionalističku doktrinu i politički aktivizam terorističkog predznaka.

Vrhuncem tog trenda može se smatrati razdoblje Drugoga svjetskog rata od 1941. do 1945. godine unutar kojega ustaše na čelu s Pavelićem uz pomoć okupacijskih sila dolaze na vlast i uspostavljaju Nezavisnu Državu Hrvatsku. Paradoksalno, uspostava (ustaške) države nije značila samo radikalno odbacivanje demokratskog koncepta narodnog samoodređenja, već i negaciju većine vrijednosti za koju se „pluralistička“ pravaška, a potom nacionalno-revolucionarna oslobodilačka opcija deklarativno zalagala. Jedna od izravnih posljedica bilo je i radikalno razdvajanje

<sup>25</sup> A. PAVELIĆ 1977: 532-533.

<sup>26</sup> KRIŠKOVIĆ 1940: 13.

<sup>27</sup> O tendenciji fašističkog i komunističkog isticanja „volje i akcije“ nasuprot demokratskim reformama vidi MAZOWER 2004: 136-137.

<sup>28</sup> RAMET, P. Sabrina „Ante Starčević – liberalni zagovornik građanske države“, u BUCZYNSKI, KRUEK, MATKOVIĆ 2003: 194-198.

državnopravne tradicije od narodnog samoodređenja (između kojih je do tada, posebice kod Stjepana Radića, ali i pravaša, stavljan znak jednakosti). O tome možda ponajbolje svjedoče *Načela hrvatskog ustaškog pokreta* koja je osobno proglasio poglavnik dr. Ante Pavelić 1. lipnja 1933. i rukopis *Hrvatsko pitanje* iz 1936. godine u kome Pavelić definira hrvatske neprijatelje. Oba teksta ponovno se objavljuju po dolasku Pavelića na vlast u sklopu propagandnih brošura 1942. godine u Zagrebu: prvi tekst u redakciji Danijela Crljena, a drugi uz dokumentarnu dopunu i popratne intervencije Ive Bogdana, pod naslovom *Kako je dr. Ante Pavelić riješio hrvatsko pitanje*.<sup>29</sup> U potonjem programskom spisu mnoštvo navoda ukazuje na kontroverznu i nedosljednu pozadinu ustaške ideologije, a takva pseudo-argumentacija pojavljivat će se u kontinuitetu sve do sloma NDH.<sup>30</sup>

Iako Pavelićeva vlast nije imala nikakav demokratski legitimitet u preuzimanju vlasti, dakle poveznicu s bilo kakvom protokolarnom formom ili činom narodnog samoodređenja (zbog kojega još 1921. godine, preuzimajući argumente M. Sufflaja, osporava državopravni legitimitet Kraljevini SHS), njegovo djelovanje u emigraciji i potom dolazak na vlast prikazani su kao čin koji je imao - kako se navodi - „plebiscitarno odobrenje Poglavnikove borbe i politike“; uz tu konstataciju izriče se i „osuda svakog drugog štetnog zastranjivanja“.<sup>31</sup> Umjesto samoodređenja koje je - kako piše Pavelić - kompromitirano „preko versailleskog diktata“ kojim se „novo stvoreni europski sustav“ osigurao „za sva vremena“ – a pritom su „saveznici (...) nepromišljeno žrtvovali od njih zastupanu tezu samoodređenja naroda, kad je trebalo slijediti vlastite političke probitke“<sup>32</sup> – uvodničar brošure nudi mističnu vezu karizmatičnog vođe i naroda: „Odkucao je jedan od onih riedkih trenutaka, kada narodni kolektiv u obrani svojih životnih prava nastupa kao jedno jedinstveno biće, jedna jedinstvena volja (...) čitav hrvatski narod jasno (je) spoznao da je njegov bogodani Vodja ustaški Poglavnik dr. Ante Pavelić.“<sup>33</sup>

U mnogim pak prigodnim tumačenjima sudbinske povezanosti poglavnika i „državotvornih“ ustaša s hrvatskim narodom središnji je motiv slobodna i neovisna hrvatska država na „cjelokupnom povjestnom i narodno zaokruženom području hrvatskog naroda.“<sup>34</sup> U ustaškoj ideologijskoj nomenklaturi „apsolutnog rodoljublja“ država se nameće kao svojevrsan fetiš neraskidivo sudbinski povezan sa suverenom i narodom. Na takva shvaćanja paradigmatički ukazuje jedan od programskih tekstova, objavljenih prigodom prve obljetnice Nezavisne Države

<sup>29</sup> BOGDAN 1942.

<sup>30</sup> DREZGA 1945. Prema V. Pavelić 1995: 22-45.

<sup>31</sup> BOGDAN 1942: 9-10.

<sup>32</sup> BOGDAN 1942: 13.

<sup>33</sup> BOGDAN 1942: 10.

<sup>34</sup> BOGDAN 1942: 22.



Hrvatske u tjedniku *Spremnost* iz 1942. godine.<sup>35</sup> U prilogu pod naslovom „Država (je) oblik Hrvatsva“ zapaža se kako je država općenito „najveće djelo poviesti naroda, prva snaga i vrijednost u sadašnjosti i stalni ideal budućnosti. Narod s državom, s tradicijom i postojanjem državnosti ima veći stupanj vrijednosti; on je više od etničke skupine – on je nacija.“ Slijedom te postavke zaključuje se kako su Hrvati pak „zahvaljujući velikom djelu Poglavnika i ustaškog pokreta opet postali narod u potpunom smislu ovog pojma“. Mistični savez poglavnika, naroda i države zaključuje se krilaticom „Sve za državu, ništa izvan države, ništa protiv države“.<sup>36</sup>

Ovih nekoliko ilustracija programskih dokumenata ustaškog režima tijekom Drugoga svjetskog rata ukazuju na političku premisu koja je imala značajne posljedice za politički razvoj Hrvatske. Tijekom Drugog svjetskog rata pravo narodnog samoodređenja u smislu slobodne političke artikulacije jednog naroda o geopolitičkim pitanjima nije predstavljalo samo čin odbacivanja demokratskih značajki. Važno je uočiti kako je napuštanje načela samoodređenja naroda - paradoksalno - značilo odbacivanje suštinskih političkih ciljeva koje je Ante Pavelić deklarirao kao čelnik (dopredsjednik) Hrvatske stranke prava, a potom i kao ustaški poglavnik. Tako kao okosnicu pravaškog političkog djelovanja Pavelić 1928. ističe program čiji je središnji cilj: „Slobodna i nezavisna država Hrvatska, u kojoj imaju biti ujedinjene sve hrvatske zemlje“;<sup>37</sup> kao osnovnu zadaću „hrvatskog oslobodilačkog pokreta“ 1936. Pavelić pak navodi uspostavu slobodne i nezavisne hrvatske države na „cjelokupnom povjestnom i narodno zaokruženom području hrvatskog naroda.“<sup>38</sup> Od stvaranja hrvatske nacionalne države na etničkim i povijesnim prostorima odstupljeno je slijedom prepuštanja hrvatskih etničkih prostora okupatorima i njihovim saveznicima; dakako, provođenje neke forme narodnog samoodređenja na teritorije koje zauzimaju Talijani i Mađari - tradicionalni aspiranti na hrvatske prostore - nije dolazilo u obzir (posebice u slučaju pobjede sila Osovine).

Konačno, valja spomenuti i složeno pitanje odnosa društvenih struktura ustaškog pokreta<sup>39</sup> i ideologijskih premisa na kojima je počivao – činitelje koji su nedovoljno artikulirani u historiografiji, a koji imaju značajnu ulogu i u profiliranju politike Ante Pavelića i njegovih sljedbenika u svim fazama ustaške politike. U sklopu ovoga rada dovoljno je naznačiti jedno identitetsko obilježje – katoličanstvo, relevantno i za potpunije razumijevanje odnosa ustaša prema konceptu

<sup>35</sup> „Država životni oblik Hrvatsva“, *Spremnost*, br. 7, str. 6. Prema MACAN 1998: 9.

<sup>36</sup> MACAN 1998: 9.

<sup>37</sup> POŽAR 1995: 11.

<sup>38</sup> BOGDAN 1942: 22.

<sup>39</sup> OGYANOVA 2009: 157.-190.; vidi i abstrakt <http://de.scientificcommons.org/57895399>.

samoodređenja naroda; kako zapaža Irina Ognyanova, katolički identitet ustaše su prije svega percipirale kao „glavni razlikovni čimbenik prema pravoslavlju, a ne istinsko vjersko izjašnjavanje“; religioznost, dakle, primarno nije duhovni sadržaj čiju etiku i vrijednosti svjedoči način života.<sup>40</sup> Uskogrudni nacionalistički odnos ustaša prema katoličkom univerzalizmu imao je svoju jasnu analogiju u odnosu spram - podjednako nacionalno-ekskluzivne negacije univerzalizma samoodređenja, koje je poput vjere svedeno na strategijsko sredstvo ostvarivanja političkih ciljeva: „Propagirali su katolicizam ne zbog toga što su ga smatrali ‘jedinom pravom i iskonskom vjerom’ na svijetu, nego jer im je katolicizam mogao pomoći u vlastitom nacionalnom samoodređenju u etnički i vjerski izmiješanim hrvatskim zemljama“.<sup>41</sup>

Tendencija redukcije univerzalnosti vjerskog opredjeljenja i samoodređenja na sredstvo taktiziranja (u osvajanju vlasti i postizanju konačnog cilja - nacionalne države) ukazivala je na mnogobrojne ideološke slabosti ustaškog pokreta i, kasnije, režima NDH. Površne ideologijske konstrukcije Pavelića i njegovih suradnika, uglavnom skromnog i provincijalno usmjerenog intelektualnog potencijala,<sup>42</sup> svjedoče o sinkretizmu koji je iskazivao mnoge kontroverze i slabosti kada se ustaška ideologija počela primjenjivati u praksi.<sup>43</sup> Tako se u sklopu politike NDH (Ante Pavelića) vjekovna borba „predziđa kršćanstva“ s islamom pretvorila u savezništvo katoličanstva i islama („predziđe islama“) protiv pravoslavlja.<sup>44</sup> Međutim, već u svojim začecima, takve projekcije - kao svojevrsna hrvatska manifestacija „balkanskog makijavelizma“ - iskazivale su ozbiljne slabosti, koje jasno zapažaju njemački saveznici ustaša.<sup>45</sup> U kontekstu pak povijesnog kontinuiteta

<sup>40</sup> Takvo tumačenje doima se uvjerljivim s obzirom na općenit deficit demokratskih standarda u razvoju hrvatske političke kulture i suficit tradicijskih zasada koji je obilježio ustašku inačicu fašizma (npr. tribalizam, paternalizam, klijentizam, podložnost stranim utjecajima i manipulacijama...; riječ je o pojavama povezanim uz život na graničnom području vjekovnih sukoba (i stoga zaostalosti), dinamičnom prostoru stalnih migracija koje rezultiraju prožimanjem različitih kulturoloških utjecaja i promjenama identitetskih paradigmi te nerijetko geopolitičkih okvira. Svemu valja pridodati socio-ekonomske aspekte kronične neizvjesnosti i nepostojanosti egzistencije). O tim aspektima karaktera ustaškog pokreta, posebice žitelja Like i Hercegovine, vidi SUGAR, 1971: 140, 155-156.

<sup>41</sup> OGNANOVA 2009: abstrakt <http://de.scientificcommons.org/57895399>.

<sup>42</sup> O tome vidi TOMASEVICH 2010: 412.

<sup>43</sup> Iz perspektive povijesnog kontinuiteta vrijedi upozoriti na slične slabosti koje je iskazala *po-mirbena ideologija* Franje Tuđmana devedesetih godina 20. stoljeća. Vidi BING 2008.

<sup>44</sup> Autor priprema posebnu komparativnu studiju o odnosu „tradicijjskih“ i „ideologijskih“ premisa politika hrvatskih nacionalističkih i komunističkih revolucionara.

<sup>45</sup> Vidi Haeffnerov izvještaj Glaiseu von Horstenau od 26. travnja 1942. u kome se upozorava na bojazni i rezerve muslimana spram položaja „cvijeta hrvatstva“; kao ilustracija opravdanosti toga straha navode se stihovi pjesme uvredljivog karaktera koje su pjevali pripadnici Luburićeve Ustaške obrane, a u kojima se uz pravoslavce vrijeđaju i muslimani. Prema TOMASEVICH 2010: 424.

važno je zapaziti kako je „katoličko-islamska“ sinteza unutar ustaške emigracije (koja baštini Pavelićev sinkretizam), kao i one koja se priklanja HSS-u, potrajala do jeseni 1992. godine, kada slijedom opće pojave „etnocentričnog“ koncepta nacionalnih homogenizacija s ciljem ostvarivanja nacionalne države, Muslimani u BiH preko noći prestaju biti „cvijećem hrvatstva“ i postaju „agresorom“ i „remetilačkim čimbenikom“ poput Srba.<sup>46</sup> Na bizaran način, podložnost općeg načela političkom cilju manifestirala je još jednu značajnu razliku između nacizma i ustaštva; krajnja konzekvenca nacističke rasne politike bila je bezizuzetno istrebljenje nepoželjnih (pri čemu su precizno utvrđeni kriteriji nepoćudnosti). Genocid, pak, koji su provodile ustaše, nije imao nacističku univerzalnost i dosljednost: uklanjanje Srba kao „remetilačkog faktora“ dopuštalo je i pokrštavanje, odnosno progon (zasigurno ne zbog „humanističkih“, već funkcionalnih razloga).

<sup>46</sup> Pitanje odnosa službene hrvatske politike spram BiH početkom 1990-ih godina također ukazuje na kontinuitet površnih i nedosljednih ideoloških konstrukcija iz prošlosti i improvizacija koje će podijeliti hrvatsku političku javnost u tom pitanju. Za Tuđmana - i prije njegova dolaska na vlast - BiH čini „takvu gospodarsko-prometnu cjelinu s južnom i sjeverozapadnom Hrvatskom, da to i laik može zaključiti iz samo letimičnog pogleda na zemljopisnu kartu, a s njome su pretežito vezane i povijesno i etničko-jezičnom istovjetnošću...“ (TUĐMAN 1981: 182). Ovo stanovište bilo je temeljem Tuđmanova približavanja pozicijama dijela političke emigracije, posebice onoga podrijetlom iz BiH. Tuđmanova politika prema BiH dovest će do izrazitih divergencija u hrvatskim političkim pozicijama već pri prvim naznakama afirmacije političkog pluralizma (što će se odraziti i na pitanje interpretacije samoodređenja naroda). Za razliku od Tuđmana, koji eventualnu podjelu BiH - barem iz strateških razloga - interpretira kao reakciju na velikosrpske aspiracije Miloševića (pozivajući se pritom na Miloševićev otklon od Tita i AVNOJ-a), politička emigracija „endehaške“ provenijencije kojoj se približio Tuđman krajem 1980-ih je bez ikakvih ograda izravno negirala i Tita i AVNOJ i Jugoslaviju te je bez krznanja tražila granicu na Drini („...protiv svake Jugoslavije a za svoju suverenu i nezavisnu državu Hrvatsku, na cjelokupnom povijesnom i etničkom području...“). Vidi „Predsjednik Dr. Tuđman u Torontu“, *Nezavisna Država Hrvatska*, Toronto, listopad 1990., broj 10 (354). Za razliku od Tuđmana koji je vjerovao kako će snagom svoga autoriteta (slično Titu) kroz *pomirbu* artikulirati „kontroverze“ prošlosti, ponudu „emigracije“ da postane eksponent politike koja se oslanjala na naslijeđe NDH, rezolutno je otklonio Ivan Supek. Štoviše, on je izravno optužio Tuđmana da je „nalegao na rudo ustaško-hercegovačke manjine izjasnivši se za pomirbu ustaša i boljševika i rehabilitaciju Ende hazije, a samo je ustaške pretenzije na ‘Hrvatsku do Drine’ smanjio na Mačekovu Banovinu Hrvatsku.“ (SUPEK 2002). O istom problemu Tuđmanov savjetnik iz 1990. te kasnije jedan od vodećih hrvatskih diplomata (veleposlanik RH pri UN-u), Mario Nobilo, bilježi sljedeće: „Nema, naravno, nikakve sumnje da je Tuđman težio podjeli Bosne i Hercegovine, opsjednut fikcijom Banovine Hrvatske. U velikoj mjeri to je bilo i njegovo iskreno uvjerenje, ali i vraćanje duga hercegovačkoj struji u HDZ-u koja mu je pomogla u sponu i ojačavanju njegove osobne vlasti, kao i nesposobnost da se otrgne tom zagrljaju. Zato je Tuđman uvijek nastojao balansirati unutar krajnjih ekstrema svoje stranke, iskreno zaokupljen fikcijom povijesnog pomirenja partizana i ustaša kao svojom najvećom političkom idejom, svadajući na ideji pomirenja Hrvate i onda kad ih je u stvarnosti pomirio Domovinski rat.“ (NOBILO 2000: 544). O problemima *pomirbe* vidi i BING 2008: 327-341. Usprkos mnogih kritičkih objecka, problematika Tuđmanovih ambivalencija i kontroverzi koje su iz njih proizišle još uvijek nisu dovoljno raščlanjene i analizirane u povijesnom kontekstu te stoga i navedena tumačenja predstavljaju tek skroman prilog tim nastojanjima.

Iako ispunjen strasnom netrpeljivošću i mržnjom (koja je iskazivana kao izraz odlučnog rodoljublja) i genocid je, poput vjere, za ustaše nije svega bio metoda ostvarivanja politike, a ne cilj po sebi.<sup>47</sup>

Trećom fazom odnosa prema pitanju samoodređenja naroda može se smatrati poslijeratno razdoblje. Nakon poraza Pavelića i formiranja organizacija hrvatske političke emigracije načelo samoodređenja naroda i općenito ljudskih prava ponovno postaje značajnim elementom legitimacije zahtjeva za uspostavljanjem nezavisne hrvatske države. Baština NDH proživljava „metamorfozu“ prilagođavanja demokratskim vrijednostima u skladu s profilom država koje prihvaćaju emigrante te njihovim protukomunističkim pozicijama (u tom kontekstu je zanimljiv fenomen gotovo polustoljetne koegzistencije Hrvata katolika i muslimana te svojevrsni detant, pa i „razumijevanje“ sa srpskom političkom emigracijom). Pravo samoodređenja naroda ponovno postaje prestižnom argumentacijom koju će elaborirati emigrantski hrvatski intelektualci poput Filipa Lukasa i Vinka Nikolića u *Hrvatskoj reviji* početkom 1950-ih godina.<sup>48</sup> U svojim interpretacijama oni se vraćaju na

<sup>47</sup> U tom kontekstu pojavljuju se mnoge interpretacije koje zločine počinjenje spram Srba ne opravdavaju razlozima njihove „rasne inferiornosti“ već ustaškim (revolucionarnim) odgovorom na asimilacijske ambicije velikosrpstva. Rasni se pak zakoni nakon Drugog svjetskog rata relativiziraju navodima o obiteljskim vezama ustaških glavešina sa Židovima, prinudom savezničkih Nijemaca i sl. O kontinuitetu te pojave, dakako u drugačijem povijesnom kontekstu i s drugačijim naglascima, govore i prilozi iz *Hrvatske revije* (rujan 1989. godine) u kojima se uz proklamiranje univerzalnih ljudskih prava i demokracije (kojima se trebaju prikloniti Hrvati u borbi za svoju državu) istodobno pojavljuju i prilozi o nespojivosti zajedničkog života Hrvata i Srba (iz čega - posljedično - slijedi zaključak o neodrživosti bilo kakve jugoslavenske države); pozivajući se na „tabelu“ koja „predstavlja gradaciju mržnje među europskim narodima“, primjećuje se, „da u toj gradaciji mržnje, Hrvati i Srbi zauzimaju prvo mjesto.“ Ipak, hrvatsko-srpski konkordat je moguć u jednom pitanju, kako to ilustrira „postignuti sporazum“ između Hrvata dr. Ante Pavelića i Srbina dr. Milana Stojadinovića (također emigranta, bivšeg premijera Kraljevine Jugoslavije) iz 1954. godine, o kome također izvješćuje *Hrvatska revija*; emigrantska inačica „bratstva i jedinstva“ očitovala se u zajedničkom interesu poništavanja titoističkog koncepta zajedništva: „Umjesto zajedničke države Jugoslavije, uspostaviti države Srbiju i Hrvatsku“ (VRANČIĆ 1989: 536, 508-567). O istome vidi i KRIZMAN 1986: 261-288. Ove pojednostavljene interpretacije međunacionalnih odnosa svjedoče o - u svojoj biti - totalitarnom shvaćanju ljudskog društva (zamaskiranog deklarativnim iskazima o ljudskim pravima i demokraciji); riječima H. Arendt, u takvoj se viziji ljudske zajednice fokusirane nacijom i nacionalnom državom „dosljedno ostvaruje nihilistička banalnost *homo hominis lupus*.“ (ARENDR 1996: 214). Dakako, ove objekcije imaju manje veze s geopolitikom, a više s političkom kulturom, prije svega međuljudskih odnosa. Riječ je o ideologiji (koja je svoje istomišljenike s lakoćom pronašla u redovima „nacionaliziranih komunista“) čiji su najdalji dosezi razmišljanja o prevladavanju odnosa između nacija završavali idejom „humanog preseljenja“. Ozbiljnija zapažanja o (ne) održivosti jugoslavenskog društva vidi u Ivo BANAC 1993: 173-183. Banac je, općenito, jedan od prvih hrvatskih intelektualaca i povjesničara – distanciranih od ideoloških projekcija lijevice i desnice, koji je na razini kompetentne rasprave postavio relevantno „heretičko“ pitanje: „što je zapravo smisao jugoslavenstva?“. Vidi BANAC 1988: 110.

<sup>48</sup> LUKAS 1951, LUKAS 1952, NIKOLIĆ 1957.

pozicije hrvatske opozicije dvadesetih godina 20. stoljeća, odnosno na pozivanje na konstataciju kako se hrvatski narod u jugoslavenskoj državi zapravo nikada nije imao priliku uistinu slobodno odrediti o pitanjima državne samostalnosti.

Kao primjer jedne od takvih formulacija - prema bilješkama ustaškog emigranta Ive Rojnice - može poslužiti citat iz Rezolucije I Sabora Hrvatskog narodnog vijeća održanog u Torontu u rujnu 1975. godine, gdje se pod točkom 2. navodi: „Na temelju hrvatske državne tradicije kroz 13 stoljeća i pozivom na jasno i opetovano izraženu volju hrvatskog naroda, tumačimo njegovu težnju i tražimo primjenu načela o samoodređenju naroda i na hrvatski narod i time uspostavu samostalne hrvatske nacionalne države na njezinom povijesnom i etničkom području.“<sup>49</sup> Istodobno, sjećanja na Nezavisnu Državu Hrvatsku i njezin nastanak (koji je povezan uz radikalnu negaciju demokratskih vrijednosti uključujući i koncept narodnog samoodređenja) podvrgavaju se reviziji; tako u svojim memoarskim zapisima Rojnica navodi kako se 1941. godine hrvatski narod „plebiscitarno odlučio za svoju samostalnu državu“.<sup>50</sup> „Plebiscit“ o kojem je Rojnica govorio zapravo je bila reakcija mnogih Hrvata na propast omraženog režima, ali ne nužno i pristajanje uz ustašku vlast i njihovo poimanje države. Ustaše su došle na vlast uz pomoć okupatora, a „plebiscit“ na koji se pozivao Rojnica bio je akt svojevrsne fašističke inačice „revolucionarnog samoodređenja“.<sup>51</sup> Iako radikalno drugačijih političkih i svjetonazorskih shvaćanja (posebice klasnih i međunacionalnih odnosa), na sličan „amalgam“ revolucije i narodnog samoodređenja pozivali su se hrvatski i jugoslavenski komunisti.

### *Komunistička partija Jugoslavije (Hrvatske) i samoodređenje naroda*

Ideja samoodređenja naroda bila je inherentna ideologijska sastavnica međunarodnog komunističkog pokreta koju pristupanjem u KPJ usvajaju i jugoslavenski, odnosno hrvatski komunisti. Nasuprot univerzalizmu toga načela stajali su realiteti partikularnih nacionalnih interesa koji su u višenacionalnim državama poput jugoslavenske davali posebno značenje odnosima klasnih i nacionalnih interesa; kako zapaža Ivo Banac, u jugoslavenskom je komunističkom kontekstu „nacionalno pitanje bilo ključ za sve razlike među frakcijama“.<sup>52</sup> Slijedom dviju političkih silnica, s jedne strane oktroirane partijske linije koja dolazi iz Kominterne i s druge

---

<sup>49</sup> STRIŽIĆ 1993: 304.

<sup>50</sup> ROJNICA 1969: 258. Rojnica navodi kako je isto „na komunističkom sudu, prkoseći smrti rekao kardinal Stepinac“.

<sup>51</sup> O tome vidi KULJIĆ 1983: 40. O pojavi „neograničene plebiscitarne diktature utemeljene na masama“ u fašizmu vidi PAXTON 2012: 216.

<sup>52</sup> BANAC 1990: 62. Fenomen „razorne ‘frakcijske borbe’ unutar partijskih redova“ jedan je od stereotipa komunističkog diskursa. Vidi, primjerice, KRLEŽA 1965: 363.

strane taktiziranja frakcijskih skupina koje odražavaju pojedinačne nacionalne interese, oblikovat će se stavovi o revolucionarnoj ulozi narodnog samoodređenja u političkom programu jugoslavenskih komunista.<sup>53</sup> U tom kontekstu zanimljivo je nekoliko pozicija koje će se prenijeti i u Drugi svjetski rat kao posebnost odnosa jugoslavenskih komunista prema interakcijama nacionalnih i klasnih pitanja; ti činitelji odrazit će se i na tumačenja ciljeva Narodnooslobodilačke borbe, nacionalne emancipacije i revolucije.

Najvažniji činitelj bio je, dakako, potencija hrvatsko-srpskih antagonizama koji su odražavali karakter političkih odnosa u višenacionalnoj Kraljevini SHS. Već na Prvoj zemaljskoj konferenciji KPJ, održanoj u Beču u srpnju 1922. godine, tadašnji sekretar Sima Marković upozorava „da su vladajući blok srbijanskih stranaka i opozicijski blok hrvatskih stranaka dva žarišta političkog života Jugoslavije.“<sup>54</sup> Markovićevi stavovi oko samoodređenja naroda došli su na udar kritike nekih od najutjecajnijih sovjetskih i hrvatskih komunista, poput Grigorija Jevsejeviča Zinovjeva i Ante Cilige, a u napade se osobno uključio i sam Josif Visarionovič Staljin.<sup>55</sup> U proročanskim zapažanjima o karakteru međunacionalnih odnosa u jugoslavenskoj državi iz ožujka 1925. godine pitanje narodnog samoodređenja Staljin izravno povezuje s pravom Hrvata i Slovenaca na odcjepljenje. Prvo ime Sovjetskog Saveza i međunarodnog komunističkog pokreta tako proziva „druga Semića“ (Simu Markovića) za „nerazumijevanje i podcjenjivanje unutrašnje potencijalne snage koja se krije u pokretu (...) Hrvata za nacionalnu slobodu“ te upozorava kako to „podcjenjivanje (...) može izazvati ozbiljne komplikacije za cijelu jugoslavensku kompartiju“. Staljin, štoviše, proročanski naglašava kako je uskraćivanje prava Slovincima i Hrvatima na odcjepljenje od jugoslavenske države besmisleno jer „ako počne rat, ili kad počne rat“ (...) ...oni (će se) tamo bezuslovno počupati, u to ne može biti sumnje...“<sup>56</sup>

<sup>53</sup> Potonja pojava (*revolucionarnih atribucija*) može se pratiti u kontinuitetu od razdoblja djelovanja Sime Markovića do recentnog djelovanja komunističkih disidenata poput Franje Tuđmana i Dobrice Ćosića krajem osamdesetih godina 20. stoljeća; zanimljivo je da u jednom intervjuu iz 1989. godine Tuđman, uspoređujući Ćosića i sebe, ističe kako je Ćosić „srpski revolucionar i komunist, kao što je on hrvatski“, naglašavajući pritom kako je on „hrvatski čovjek, marksist i revolucionar, povjesničar...“ To, dakako, nije puko pitanje etikete, već suštinsko pitanje (ne) sposobnosti novih političkih elita u provođenju demokratske preobrazbe (o čemu svjedoči i njihovo shvaćanje samoodređenja naroda). Intervju Mate BAŠIĆ i Ivica BULJAN s Franjom Tuđmanom, „Suverenost Hrvatske iznad svega“, *Polet* br. 415. i 416., 27. 10. i 10. 11. 1989., prema TUĐMAN 1995: 768. Također u BALETIĆ 1990.

<sup>54</sup> BANAC 1990: 63.

<sup>55</sup> Vidi dokumentarni dodatak - Mbt (Ante Ciliga), „Jedinstveni front ‘revolucionara’ i ‘oportunista’“, 157-159., „Govor druga Zinovjeva“ (predsjednika Izvršnog odbora Komunističke internacionale), 189-190., J. V. Staljin, „Još jedanput o nacionalnom pitanju“ (također objavljen i u *Istorijskom arhivu KPJ*, tom II, Beograd 1949.), 195. (sve u MARKOVIĆ 1985.)

<sup>56</sup> O nacionalnom pitanju u Jugoslaviji, Govor u jugoslavenskoj komisiji IKKI 30. marta 1925. g., STALJIN 1947: 204. O tome vidi i VLAJČIĆ 1970: 90-91.

Slijedom takvih ocjena iz Moskve i zaoštavanja međunacionalnih odnosa u Kraljevini SHS, posebice nakon ubojstva Radića 1928. godine, iskristalizirat će se stajalište kako je zadatak jugoslavenskih komunista „da parolu prava naroda na samoopredjeljenje svedu na zahtjev za razbijanje Jugoslavije na samostalne: Hrvatsku, Sloveniju, Makedoniju i Crnu Goru; priključivanje Kosovske oblasti nezavisnoj i ujedinjenoj Albaniji i na borbu za prava Mađara u sjevernoj Vojvodini na odcjepljenje.“<sup>57</sup> Do modifikacije pak ovoga stava doći će sredinom 1930-ih godina pod utjecajem tzv. *Narodnog fronta*, koji se najprije u Francuskoj, a potom i ostaloj Europi suprotstavlja jačanju ekstremnih nacionalističkih opcija. U okolnostima u kojima se cilj rješavanja nacionalnog pitanja mogao iskoristiti za jačanje fašističkih pozicija u zemlji, jugoslavenski komunisti odustaju od „nužnosti razbijanja Jugoslavije“ ili riječima Blagoja Parovića (na Plenumu CK KPJ 1935. godine u Splitu): „Ne bezuslovno i u svakoj situaciji za otcjepljenje ali uvijek za pravo samoopredjeljenja do otcjepljenja.“<sup>58</sup> Tridesetih godina, kada se ustaški revolucionarni pokret definitivno priklanja ekstremnoj nacionalističkoj ideologiji fašističke provenijencije i napušta ideju samoodređenja naroda, komunisti ga promoviraju u djelatno političko načelo. U travnju 1937. godine formirana je KP Slovenije, a u kolovozu iste godine KP Hrvatske. Bio je to korak dalje u stvaranju političkih pretpostavki za budući preustroj zajedničke države u republiku i federaciju uz očuvanje jugoslavenskih okvira. S takvim pozicijama KPJ će ući u Drugi svjetski rat.

Za razliku od ustaškog režima koji je uspostavom NDH odbacio načelo samoodređenja naroda, hrvatski i jugoslavenski komunisti ističu ga kao jednu od okosnica zajedničkog otpora okupaciji. Samoodređenje naroda proklamira se kao temeljno načelo nacionalne ravnopravnosti i državotvornosti zasnovano na uspostavi republika (kao nositeljicama nacionalnih državnosti) i federalizmu savezne države. Mnogobrojni programski dokumenti komunističke provenijencije nastali tijekom Drugog svjetskog rata potvrđuju takve smjernice NOB-a: „Riječ *narodnooslobodilačka borba* - bila bi samo jedna fraza, pa čak i prevara, kada ona ne bi, osim općejugoslavenskog smisla, imala i nacionalni smisao za svaki narod posebice, tj. kada ona ne bi, osim oslobođenja Jugoslavije, značila u isto vrijeme i oslobođenje Hrvata, Slovenaca, Srba, Makedonaca, Arnauta, muslimana itd., kada narodnooslobodilačka borba ne bi imala sadržinu da zaista nosi slobodu, ravnopravnost i bratstvo svim narodima Jugoslavije. U tom i jeste suština narodnooslobodilačke borbe.“<sup>59</sup> Nacionalno-oslobodilački karakter rata nadovezan je na socijalna (klasna) pitanja sukladno komunističkim svjetonazorima; najvažniji

---

<sup>57</sup> VLAJČIĆ 1970: 90-91.

<sup>58</sup> VLAJČIĆ 1970: 93.

<sup>59</sup> BROZ 1986: 296.

komunistički ideolog Edvard Kardelj u duhu lenjinističkog shvaćanja samoodređenja naroda razjašnjava „organsku vezu između nacionalnog i kolonijalnog pitanja“ u jugoslavenskom (slovenskom) kontekstu: „Iz manje-više lokalizovanih nacionalnooslobodilačkih borbi, iz *posebnog nacionalnog pitanja* unutar svake države nastalo je *opšte* pitanje borbe protiv imperijalizma kao sistema“. Kardelj navodi kako je ukupna povijest slovenskog naroda bila „dug lanac ugnjetavanja i gaženja malog naroda“. Još od 1848. godine „centralna tačka celog borbenog nastojanja slovenačkog naroda“ svodila se na „oslobođenje i ujedinjenje“ što je i „danas parola slovenačke nacionalnooslobodilačke borbe“. Cilj je „slomiti imperijalistički pritisak na slovenački narod, pritisak koji ga je raskomadao među četiri države.“ Jugoslavija, pak, ima „značaj za Slovence i za ostale narode samo ako su u njoj zajamčeni njihova ravnopravnost, zaštita njihove nacionalne nezavisnosti i uslovi za njihov zajednički društveni napredak.“<sup>60</sup>

Pojedini povjesničari, ne posve bez osnove, komunistički koncept samoodređenja interpretiraju kao strategijsku sastavnicu revolucije upitna demagoška sadržaja.<sup>61</sup> Iz perspektive ratnih okolnosti implementacija načela samoodređenja naroda uistinu se može promatrati kao svojevrsni paradoks. Imajući na umu kontroverze nacionalnih i drugih podvojenosti koje se potenciraju u okolnostima rata (npr. pripadnici istih naroda ratuju na suprotnim stranama, protjerivanje poraženih naroda poput Nijemaca, Talijana i sl.), pitanje legitimiteta samoodređenja čini se upitnim. Sam čin revolucije kao nametanje određenog rješenja silom bez njegovog slobodnog i temeljitog preispitivanja (premda je riječ o sudbonosnim pitanjima jednog naroda) produbljuje problem preispitivanja legitimiteta. Na sve te objektivne poteškoće mogu se nadovezati i mnoga druga pitanja. Afirmacija narodnog samoodređenja, naime, podrazumijeva određenje prema - najmanje nekoliko - osnovnih pitanja: Kako je definiran narod koji se želi samoodrediti? Kako

<sup>60</sup> KARDELJ 1963: 422, 425, 436-437. Kardeljeva interpretacija samoodređenja naroda prolazila je metamorfoze prilagodavajući se političkim okolnostima kao i kod drugih komunističkih ideologa. Međutim, njegova izvorna tumačenja samoodređenja ukazuju kako ono nije predstavljalo samo predmet taktiziranja u provođenju revolucije, već i načelnu garanciju nacionalne ravnopravnosti u čemu je glavnu ulogu imalo pravo „otcepljenja“. Takvo stajalište bit će relevantna protuteza kasnijim tumačenjima Miloševićevih pravnih stručnjaka koji su u sukobu sa Slovenijom, krajem 1980-ih, tvrdili kako je pravo samoodređenja naroda konzumirano pravo. (KARDELJ 1963: 423)

<sup>61</sup> Kako zapaža Jera Vodoušek-Starič u svome djelu *Kako su komunisti osvojili vlast*, revolucija je zahtijevala centralizirano odlučivanje, odnosno centralizaciju države. Analizirajući primjer Osvobodilne fronte (u jugoslavenskim relacijama Narodne fronte) Vodoušek-Starič zaključuje kako je proces centralizacije vlasti od strane slovenskih, odnosno jugoslavenskih komunista otišao tako daleko, da se s pravom može reći kako je „spominjanje nacionalnog samoodređenja bio tek privremeni taktički potez, slično kao kod Lenjina.“ (VODOUŠEK-STARIČ 2006: 10). Ova interpretacija je ipak tek površno pojednostavljivanje uloge ideološkog diskursa u komunističkom pokretu. Iako je nedvojbeno kako promišljanje koncepta samoodređenja naroda (posebice u njegovoj revolucionarnoj formi) samo po sebi navodi na brojne kontroverze, ono za komuniste svakako nije bilo puko taktičko oruđe.



i prema kojim kriterijima se provodi akt samoodređenja? Koje su granice divizije (problem secesije u secesiji)? Čime se legitimira postupak i određuje prostor (teritorij) samoodređenja? Kakvi su mehanizmi mogućih korekcija samoodređenja (ukoliko dođe do promjene „mišljenja“ naroda)? Ukratko, može se zaključiti: političke promjene slijedom pozivanja na narodno samoodređenje – čina kojim se treba artikulirati državni interes i volja naroda, najčešće se odvijaju u trenucima kada je samoodređenje – kao čin slobodne i promišljene volje u najmanju ruku upitan, ako ne i onemogućen.<sup>62</sup>

Kada krajem studenog 1943. u Jajcu Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ) „postulira federalizam kao konstitutivno načelo na kome će Jugoslavija posle rata biti organizirana“, taj čin je - unatoč „demokratske forme“ (volje naroda) - istodobno bio i čin revolucije čime je promovirana jugoslavenska inačica „revolucionarnog samoopredjeljenja“;<sup>63</sup> kako primjećuje Aleksa Đilas, „i AVNOJ i ZAVNOH su bili pod potpunom kontrolom komunista.“<sup>64</sup> A komuniste je, dakako, kontrolirao Josip Broz Tito. U jednom govoru neposredno nakon rata Tito je - u svojstvu predsjednika Narodnog fronta Jugoslavije (NF) - izjavio: „Naš je narod izvojevao sebi svoj tip demokracije, gdje postoji puna sloboda za ogromnu većinu narodnih masa, a u isto vrijeme za jednu neznatnu manjinu postoje izvjesna ograničenja, takva ograničenja koja im onemogućavaju da rade što hoće, a ta se ograničenja sastoje u tome da oni nemaju vlast u rukama i, prema tome, ne mogu ništa da rade.“<sup>65</sup>

Ovaj aksiom „narodne demokracije“ – u kome je Tito (kao najviši autoritet) čuvar onoga „što je narod izvojevao“ - očuvat će se sve do smrti jugoslavenskog suverena, a u mutiranom obliku kao paradigma naslijeđa političke kulture pojavit će se i prilikom raspada jugoslavenske države. Povijesni kontekst važan za shvaćanje Titovog koncepta plebiscitarne demokracije možda je najbolje sažeo jedan od njegovih suboraca Vladimir Velebit: „Iz razbijenih, osakaćenih i izgubljenih delova, preostalih posle aprilske katastrofe, u koju je zemlju uvukla vladajuća klasa, uskrsla je nova zajednica jugoslavenskih naroda, sazidana revolucionarnom gradnjom, sa novim višim sadržajem kao federacija ravnopravnih i slobodnih naroda. Revolucija je bila katalizator koji je vršio preobražaj, a izvedena je masovnim junaštvom boraca narodnooslobodilačkog rata iz svih delova Jugoslavije. Sažimanje ponositog i neukrotivog rodoljublja sa borbom za socijalizam ta je uzvišena sinteza na koje je narode Jugoslavije upućivao Tito svojim rečima i svojim primerom. Tako je izgrađena ona snažna veza koja je spajala Tita sa stremljenjima

<sup>62</sup> Većina povjesničara zanemaruje ova i slična pitanja. O fenomenu revolucionarnog samoodređenja naroda i problemu paradoksa samoodređenja autor priprema poseban rad.

<sup>63</sup> O tome vidi B. HORVAT 1988: 137.

<sup>64</sup> A. ĐILAS 1990: 226.

<sup>65</sup> SPEHNJAK 2002: 28.

i željama većine Jugoslavena, bez obzira na njihovu narodnost.<sup>66</sup> I dok se na Zapadu s podsmijehom gledalo na „narodni“ karakter „demokracija“, kako bilježi Louis Adamic – „reference komunističkih vođa narodnih demokracija Poljske, Čehoslovačke, Mađarske, Albanije i Rumunjske izazivale su smijeh“, Titova se Jugoslavija izdvajala iz toga društva (posebice nakon raskida sa Staljinom).<sup>67</sup>

*Hrvatska seljačka stranka i narodno samoodređenje tijekom  
Drugog svjetskog rata*

Marginalizacija, a potom i nestanak s političke scene najvažnije hrvatske prijeratne političke stranke HSS-a, potvrđuje tendenciju raskida s demokratskim shvaćanjima samoodređenja naroda (u wilsonijanskom smislu, nesputanog slobodnog odlučivanja). Približavanjem kraja rata u Hrvatskoj i Jugoslaviji motiv narodnog oslobođenja postupno zamjenjuje revolucija. I u takvoj konstelaciji odnosa pojedinci iz HSS-a nastojali su se, pozivajući se na načelo narodnog samoodređenja, uključiti u rasplet političkih prilika. U tom sklopu zanimljivu epizodu predstavlja pokušaj HSS-a da u „zadnji tren“ ostvari politički dogovor s pobjedničkim Titovim partizanima, pri čemu je i pozivanje na koncept samoodređenja naroda također imalo stanovitu ulogu. Nakon što su na konferenciji u Teheranu krajem 1943. godine partizani dobili status savezničke vojske, bilo je očigledno kako će ta činjenica biti od iznimne važnosti za poslijeratne političke kombinacije (nakon njemačkih poraza u Rusiji i Africi te kapitulacije Italije postalo je izvjesno da je pobjeda Saveznika neupitna). U svim se kombinacijama naprosto moralo računati s Titovim aspiracijama. Naivni pokušaji dužnosnika NDH, da po uzoru na Talijane u zadnji čas promijene stranu, nisu bili realni, ne samo zbog savezništva SAD-a i Velike Britanije sa Staljinom, formalnog međunarodnog legitimiteta jugoslavenske izbjegličke vlade, već i zbog njemačke okupacijske sile koja nije bila niti najmanje naivna u procjenama dosega lojalnosti svojih balkanskih saveznika.

Neuspjeh pokušaja puča „Vokić - Lorković“ utjecao je na drugi (ujedno i posljednji) pokušaj čelništva HSS-a da s partizanima postigne sporazum o suradnji.<sup>68</sup> Međutim, za razliku od faktično izvlaštene i dezorijentirane izbjegličke vlade koja je ovisila isključivo o volji Saveznika, zatim četnika koji su težili restauraciji radikalskih velikosrpskih opcija te Titovih komunista koji su već uspostavili temelje federativne republike (oslonjene na Sovjetski Savez), HSS nije imao jasne i jednoznačne političke pozicije. Mnogi HSS-ovci kompromitirali su svoju stranku svojevolumnim ili pak prisilnim uključivanjem u Pavelićeve strukture. Sudjelovanjem pak u radu izbjegličke vlade ušli su u kompromis s politikom čiji

<sup>66</sup> PHILLIPS 1983: 26-27.

<sup>67</sup> ADAMIC 1952: 99.

<sup>68</sup> Prvi pokušaj završio je neuspješno. Vidi TOMASEVICH 2010: 505.

su domovinski eksponenti bili četnici; s druge strane pojedinci, među kojima i istaknuti prvaci poput Božidara Magovca,<sup>69</sup> pristali su uz Titove partizane i, barem načelno, prihvatili odluke ZAVNOH-a i AVNOJ-a. Visoka zastupljenost Hrvata (posebice iz Dalmacije) u postrojbama NOP-a te legitimitet koji su saveznici pružili Titu (a uskratili HSS-u kao irelevantnom vojnom i političkom činitelju)<sup>70</sup> činili su svako nastojanje političkog pogađanja HSS-a s komunistima nerealnim.

Usprkos tomu, vrijedno je razmotriti sadržaj Memoranduma HSS-a koji je početkom rujna 1944. August Košutić u ime HSS-a predočio generalnom sekretaru KPH Andriji Hebrangu (a potom o istom izvijestio i britanskog časnika za vezu, majora Randolpha Churchilla, sina premijera Winstona Churchilla).<sup>71</sup> Na prvi pogled, mnoge točke HSS-ovog memoranduma uključivale su socijalne premise i nacionalni program blizak komunističkim idejama: „socijalna pravda znači da se najprije uzimaju u obzir potrebe seljaštva; glavni saveznici seljaštva su radnici“, HSS „odobrava principe ‘slavenske solidarnosti’...“ Uz konstataciju pak kako su Hrvati „pretežno seljački narod“, kao bitna atribucija legitimiteta pridodana je i formulacija „narod koji ima pravo na samoodređenje“. Svi ovi elementi bili su već načelno inkorporirani u dokumente partizanskih vlasti, koje su, štoviše, imale i svoje organe, prijelaznu vladu i konstitutivne osnove budućeg ustroja države (u čemu je, već pri ZAVNOH-u 1943. godine, sudjelovalo i nekoliko izaslanika i niže rangiranih vođa HSS-a).

Pitanje zahtjeva za formiranjem hrvatske vlade „na temelju slobodnih demokratskih izbora“, zahtjevi za vlastitim oružanim snagama „unutar oružanih snaga jugoslavenske federacije“, protivljenje „svim oblicima diktature“ i uspostava

<sup>69</sup> U travnju 1944. Magovac je uklonjen s položaja predsjednika Izvršnog odbora HSS-a, a primat u partizanskim krugovima dobivaju disidenti koji se poput komunista kritički odnose prema predsjedniku stranke Mačeku. Time su dodatno oslabljene šanse za približavanje HSS-a i komunista. TOMASEVICH 2010: 504.

<sup>70</sup> Pokušaji HSS-a da preko Mačkova osobnog prijatelja Tome Jančkovića, zatim Slovenca Zenona Adamiča (čija je Slovenska seljačko-radnička stranka surađivala s HSS-om), a potom i domobranskog potpukovnika Ivana Babića privuku pažnju Saveznika 1943.-1944. nisu uspjeli. Osim nepovjerljivosti Britanaca i odlučujuće procjene kako Titovi partizani „ubijaju najviše Nijemaca“ u političke kombinacije su se upleli i kontroverzni motivi pokušaja četničkog vodvođe Mihailovića oko uspostave kontakata s HSS-om radi zajedničkog otpora komunistima (dopis D. Mihailovića Krnjeviću 12. siječnja 1944.). Potonji pokušaj osujetili su sami Britanci, zacijelo zbog kompromisnih kombinacija u kojima se kroz uključivanje Izbjegličke vlade na čelu s novim predsjednikom, Hrvatom Ivanom Šubašićem, težilo vjerodostojnijem pokušaju restauracije jugoslavenske vlasti. Zanimljivo je kako je potpukovnik Babić smatrao „da su i Churchill i Šubašić prevareni od strane Tita i komunista“: „igrajući na kartu samoodređenja i demokracije komunisti su se samo pripremali za ‘potpuno preuzimanje vlasti’“. O tome vidi TOMASEVICH 2010: 500. Šire vidi BABIĆ 1951-1975: 276-278, ŠEPIĆ 1981: 188.

<sup>71</sup> Benevolentnost Hebranga i komunista da ne onemogućavaju takve - po njihove pozicije potencijalno kontraproduktivne kontakte - ukazuju ne samo na Hebrangovu osobnu širinu, već i samouvjerenost komunističkog vodstva u stabilnost svojih pozicija. Isto zapaža i šef britanske misije Fitzroy Maclean o držanju Josipa Broza Tita. Vidi MACLEAN 1953: 309-311.

političkog pluralizma (suradnja sa „svim drugim razumnim strankama i političkim grupama“) nisu bili program komunisti, barem ne na način kako su to zamišljali HSS-ovci. Zahtjevi za usvajanjem „načela seljačke demokracije“ za komuniste su značili ili sadržaje koji su već bili uključeni ili su predstavljali „negiranje odluka Drugoga zasjedanja AVNOJ-a i trećeg zasjedanja ZAVNOH-a“, pa su sve Košutićeve prijedloge jednostavno odbili i prekinuli pregovore. Time se potvrdilo zloguko nagađanje prebjeglog domobranskog potpukovnika Babića koji je nakon susreta s novoizabranim predsjednikom jugoslavenske izbjegličke vlade Ivanom Šubašićem na Visu sredinom lipnja 1944. iznio zapažanje kako su „i Churchill i Šubašić prevareni od strane Tita i komunisti koji su razvili dobre odnose sa Saveznicima ‘igrajući na kartu samoodređenja i demokracije’, ali da im je cilj ‘potpuno preuzimanje vlasti’“. <sup>72</sup>

### *Zaključni osvrt*

Drugi svjetski rat bio je ključna razdjelnica suvremene hrvatske povijesti; okvir u kome je stoljetni proces hrvatske nenasilne nacionalne emancipacije - kome se priklanjala ogromna većina hrvatskoga puka - prekinut sukobom dviju suprotstavljenih revolucionarnih doktrina. Porazom ustaša koji su negirali samoodređenje naroda te nestankom HSS-a koji je, usprkos populističkih konotacija dosljedno zagovarao wilsonijanski model toga načela, afirmiran je jednopartijski model vlasti koji je određivao značenje i dosege društvenih normi, pa tako i narodnog samoodređenja. Usprkos kontroverzi koje su pratile komunistički revolucionarni koncept samoodređenja, on se u Hrvatskoj i Jugoslaviji nametnuo kao središnji motiv legitimiteta koji je trebao jamčiti nacionalnu ravnopravnost. Tijekom rata vrhunac takvih smjernica u Hrvatskoj bilo je osnivanje ZAVNOH-a (Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske) u lipnju 1943. te krajem studenog iste godine AVNOJ-a na razini Jugoslavije, čime je komunističko antifašističko vodstvo udarilo temelje uspostavljanju nove, revolucionarne vlasti u Hrvatskoj i Jugoslaviji. <sup>73</sup> Prema Hodimiru Sirotkoviću, „za hrvatski narod imalo je Drugo zasjedanje (ZAVNOH-a, op. a.) poseban značaj. Ono predstavlja prijelomnu točku u konačnoj konsolidaciji revolucionarne narodne vlasti; ono znači slom svih političkih planova kolaboracionista i simbol obnove državnosti Hrvatske u okviru demokratske federativne zajednice jugoslavenskih naroda. Svojim uspješnim političkim djelovanjem i učinkovitim utjecajem na organizaciju narodne vlasti, ZAVNOH se potvrđuje kao izričita državopravna negacija čina osovinske okupacije zemlje i kao simbol suvereniteta partizanske Hrvatske.“ <sup>74</sup>

<sup>72</sup> TOMASEVICH 2010: 500.

<sup>73</sup> SIROTKOVIĆ 2002: 140.

<sup>74</sup> SIROTKOVIĆ 2002: 141.

Takvu interpretaciju povijesnog kontinuiteta hrvatske državnosti na osnovu prava narodnog samoodređenja prihvatili su i hrvatski komunistički disidenti u trenucima raspada jugoslavenske države pola stoljeća kasnije. Kroz pomirbu, ova revolucionarna inačica združila se sa stavovima jednog manjeg dijela političke emigracije - „koji nikada nije uživao izraženiju podršku ni u Hrvatskoj ni u dijaspori“ (ali je bio značajan za uspjeh HDZ-a i Franje Tuđmana) - koji je pod „demokracijom“ podrazumijevao uskogrudnu viziju nacionalnog samoodređenja, i ne mnogo više od toga.<sup>75</sup> Usprkos takvim stajalištima svojih političkih saveznika, Franjo Tuđman ostao je vjeran pozicijama ZAVNOH-a. U sklopu obilježavanja pedesete godišnjice pobjede antifašizma, u svibnju 1995. godine, prvi je predsjednik samostalne Hrvatske izjavio sljedeće: „U antifašističkom pokretu stvorena je zavnohavska federalna država Hrvatska, i političko-ustavna osnova jugoslavenske federacije kao zajednice ravnopravnih naroda s pravom samoodređenja. I upravo ta stečevina antifašizma davala nam je pravne pretpostavke za izlaz iz Jugoslavije i proglašenje nezavisnosti.“<sup>76</sup> Povijesni kontinuitet legitimiteta hrvatske državnosti nastavio je i slijed (prividnih) kontroverzi. Pozivajući se na jednu od osnovnih zasada titoizma – samoodređenje naroda - Tuđman je zapravo sudjelovao u rušenju Titova najvažnijeg postignuća, višenacionalne jugoslavenske države.<sup>77</sup> Refleksije povijesnog kontinuiteta u tom kontekstu potiču na otvaranje novih istraživačkih pitanja. Neka su naznačena i u ovome radu.

---

<sup>75</sup> HOCKENOS 2003: 68.

<sup>76</sup> Prema STRČIĆ 2002: 319.

<sup>77</sup> O ovom složenom pitanju vidi BING 2010: 413-415, 421-427.

## Bibliografija

*Literatura*

- ARALICA, Višeslav. 2009. *Matica hrvatska u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- ADAMIC, Louis. 1952. *The Eagle and the Roots*. Garden City, N. Y., Doubleday & Company, Inc.
- ARENDR, Hannah. 1996. *Totalitarizam*. Zagreb: Politička kultura.
- BANAC, Ivo. 1988. *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, Zagreb: Globus.
- BANAC, Ivo. 1990. *Sa Staljinom protiv Tita*. Zagreb: Globus.
- BANAC, Ivo. 1993. Misreading the Balkans. *Foreign Policy* 93: 173-183.
- BANAC, Ivo. 2003. *Protiv močvare*. Sarajevo: buybook.
- BALETIĆ, Milovan (ur.). 1990. *Ljudi iz 1971. - Prekinuta šutnja*. Zagreb: Biblioteka Vrijeme.
- BING, Albert. 2000. O američkom utjecaju u Hrvatskoj. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 32/33: 161-179.
- BING, Albert. 2008. Pomirbena ideologija i konstrukcija identiteta u suvremenoj hrvatskoj politici. U *Dijalog Povjesničara - istoričara* 10/1, ur. Igor Graovac, 327-341. Zagreb: Zaklada Friedrich Naumann i Zajednica istraživača Dijalog.
- BING, Albert. 2010. Disidenti/'divergenti', ljudska prava i osamostaljivanje Hrvatske. U *Disidentstvo u suvremenoj povijesti*, ur. Nada Kisić Kolanović, Zdenko Radelić, Katarina Spehnjak, 413-415, 421-427. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- BING, Albert. 2011. Franjo Tuđman i samoodređenje naroda. U *Dr. Franjo Tuđman u okviru hrvatske historiografije*, ur. Vijoleta Herman Kaurić, 84-85. Zagreb: Hrvatski institut za povijest (potonji tekst je (re)cenzirani sažetak integralne - za sada neobjavljene – studije, koja uz genezu Tuđmanova poimanja samoodređenja nudi širi kritički osvrt na taj historiografski problem).
- BING, Albert. 2012. Хорватия между Востоком и Западом: Контакты Хорватии и России в XIX-XX столетиях. U *РОССИЯ И БАЛКАНЫ в течение последних 300 лет*, ur. Radoslav Raspopović, 303-321. Podgorica, Moskva: Istorijski institut Crne Gore, Фонд поддержки публичной дипломатии имени А. М. Горчакова, Институт Российской истории РАН, Институт славяноведения РАН.
- BOGDAN, Ivo (ur.). 1942. *Dr. Ante Pavelić riešio je hrvatsko pitanje*. Zagreb: Naklada Europa.
- BUCYNSKI, Alexander, KRUHEK, Milan, MATKOVIĆ, Stjepan (ur.). 2003. *Hereditas rerum Croaticarum. ad honorem Mirko Valentić*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- BUERGENTHAL, Thomas. 1997. *Međunarodna ljudska prava*. Zagreb: Hrvatski helsinški odbor za ljudska prava, Budapest: Constitutional and Legislative Policy Institute.
- CASESSE, Antonio. 1995. *Self-Determination of People*. Cambridge: Cambridge University Press.
- ĐILAS, Aleksa. 1990. *Osporavana zemlja – Jugoslavenstvo i revolucija*. Beograd: Književne novine.

- ĐILAS, Milovan. 1949. *Lenjin o odnosima među socijalističkim državama*. Zagreb: Kultura.
- FILIPOVIĆ, Muhamed. 1970. Lenjinovo shvaćanje nacionalnog pitanja. U *Socijalizam i nacionalno pitanje*, ur. Andrija Dujčić, Radule Knežević, Božo Novak, Zdravko Tomac i Radovan Vukadinović, 35-46. Zagreb: Centar za aktualni politički studij.
- FURET, François. 1997. *Prošlost jedne iluzije - Ogljed o komunističkoj ideji u XX. stoljeću*. Zagreb: Politička kultura.
- GOLDSTEIN, Ivo. 2003. Granica na Drini – značenje i razvoj mitologema. U *Historijski mitovi na Balkanu*, ur. Husnija Kamberović, 115. Sarajevo: Institut za istoriju.
- HANNUM, Hurst. *Autonomy, Sovereignty, and Self Determination: Accomodation of Conflicting Rights*. 1990. University of Pennsylvania Press.
- HASANI, Sinan. 1986. *Kosovo istine i zablude*. Zagreb: Centar za informacije i publicitet.
- HINSLEY, F. H. 1992. *Suverenitet*. Zagreb: August Cesarec.
- HOCKENOS, Paul. 2003. *Homeland Calling-Exile Patriotism & the Balkan Wars*. New York: Cornell University.
- HORVAT, Branko. 1988. *Kosovsko pitanje*. Zagreb: Globus.
- HORVAT, Josip. 1983. *Zapisci iz nepovrata, Kronika okradene mladosti 1990-1919*. Zagreb: JAZU.
- IRVINE, Jill A. 1993. *The Croat Question, Partisan Politics in the Yugoslav Socialist State*. Boulder. San Francisco, Oxford: Westview Press.
- JANJATOVIĆ, Bosiljka. 1997. Državne uze, post i samica: suđenje Stjepanu Radiću 1920. godine. *Časopis za suvremenu povijest* 28/1: 97-127.
- KARDELJ, Edvard Sperans. 1963. *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja*. Beograd: Kultura.
- KOLUNDIĆ, Zvonimir (ur.). 1971. *Stjepan Radić, Politički spisi, autobiografija, članci, govori, rasprave*. Zagreb: Znanje.
- KORSKY, Ivo. 1991. *Hrvatski nacionalizam*. Zagreb: Matica hrvatska (drugo dopunjeno izdanje).
- KRIŠKOVIĆ, Vinko. 1940. *Na izmaku ove naše demokracije*. Zagreb: Matica hrvatska.
- KRIZMAN, Bogdan. 1986. *Pavelić u bjekstvu*, Zagreb: Globus.
- KRLEŽA, Miroslav. 1965. Titova sedamdeset-godišnjica 1982-1962. U *Tito u zapisima suvremenika*, ur. Milan Bekić. Zagreb: Stvarnost.
- KULJIĆ, Todor. 1983. *Teorije o totalitarizmu* (prvo izdanje). Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije.
- LENJIN, V. I. 1949. *O pravu nacija na samoodređenje*. Zagreb: Kultura.
- MACAN, Trpimir. 1998. *Spremnost 1942-1945*. Zagreb: Matica hrvatska.
- MACLEAN, Fitzroy. 1953. *Zlatni drum, Pijesak orijenta, Rat na Balkanu*. Zagreb: Zora - Državno izdavačko poduzeće Hrvatske.
- MARGALIT, Avishai, RAZ, Joseph. 1990. National Self-Determination. *The Journal of Philosophy* 87/9: 439-461.

- MARKOVIĆ, Sima. 1985. *Tragizam malih naroda - Spisi o nacionalnom pitanju*. Beograd: Filip Višnjić.
- MAZOWER, Mark. 2004. *Mračni kontinent - Europsko dvadeseto stoljeće*. Zagreb: Prometej.
- NIKOLIĆ, Vinko (ur.). 1989. *Hrvatska revija* 39/3. München, Barcelona: Hrvatska revija.
- NOBILO, Mario. 2000. *Hrvatski feniks-Diplomatski procesi iza zatvorenih vrata 1990.-1997*. Zagreb: Globus.
- OGNYANOVA, Irina. 2009. Religion and Church in the Ustasha Ideology (1941-1945). *Croatica Christiana Periodica* 64: 157-190.
- PAVELIĆ, Ante. 1931. *Aus dem Kampfe um den selbständigen Staat Kroatien: einige Dokumente und Bilder*. Wien: Kroatische Korrespondenz „Grič“.
- PAVELIĆ, Ante. 1942. *Dr. Ante Pavelić riešio je hrvatsko pitanje*. Zagreb: Naklada Europa.
- PAVELIĆ, Ante. 1977. *Putem Hrvatskog Državnog Prava – Članci, Govori, Izjave 1918-1929*. Buenos Aires, Madrid: Domovina.
- PAVELIĆ, Višnja (ur.). 1995. *Ante Pavelić 100 godina*. Zagreb: Naklada Starčević & Libar.
- PAXTON, Robert O. 2012. *Anatomija fašizma*. Zagreb: Tim press.
- PHILLIPS, John. 1983. *Jugoslovenska priča : 1943-1983*. Beograd: Jugoslovenska revija; Zagreb: Mladost.
- POŽAR, Petar (ur.). 1995. *Ustaša, Dokumenti o ustaškom pokretu*. Zagreb: Zagrebačka stvarnost.
- RAMET, Sabrina P. 2000. The So-Called Right of National Self-Determination and Other Myths. *Human Rights Review* 2/1: 84-103.
- RAMET, Sabrina P. 2004. *Postkomunistička Europa i tradicija prirodnoga prava*. Zagreb: Alineja.
- ROJNICA, Ivo. 1969. *Susreti i doživljaji 1938-1945*. München: Knjižnica Hrvatske revije.
- SAMARĐIĆ, Miloslav. 2006. *Saradnja partizana sa Nemcima, ustašama i Albancima*. Kragujevac: Pogledi.
- SIROTKOVIĆ, Hodimir. 2002. *ZAVNOH, Rasprave i dokumenti*. Zagreb: Dom i svijet.
- SPEHNJAK, Katarina. 2002. *Javnost i propaganda Narodne fronte (NF) u politici i kulturi Hrvatske 1945.-1952*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest i Dom i svijet.
- STALJIN, Josif Visarionovič. 1947. Marksizam i nacionalno-kolonijalno pitanje: zbornik izabranih članaka i govora. Zagreb: Kultura.
- STEINHARDT, Ralph Gustav. 1994. *International law and Self-Determination*, Washington, D.C.: Atlantic Council of the United States.
- STRČIĆ, Petar. 2002. Pristup Hodimira Sirotkovića proučavanju ZAVNOH-a (pogovor u Hodimir Sirotković, *ZAVNOH, Rasprave i dokumenti*). Zagreb: Dom i svijet.
- STRIŽIĆ, Ivan. 1993. *Hrvatski portreti*. Zagreb: DoNeHa.
- SUGAR, Peter. 1971. *Native Fascism in the Successor states: 1918-1945*. Santa Barbara: ABC-CLIO.
- ŠEPIĆ, Dragovan. 1983. *Vlada Ivana Šubašića*. Zagreb: Globus.
- TOMASEVICH, Jozo. 2010. *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941 – 1945. Okupacija i kolaboracija*. Zagreb: EPH Liber.



- TOMUSCHAT, Christian (ur.). 1993. *The Modern Law of Self-Determination*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- TUĐMAN, Franjo. 1969. *Velike ideje i borba malih naroda za nacionalnu slobodu*. Zagreb: Matica hrvatska.
- TUĐMAN, Franjo. 1981. *Nacionalno pitanje u suvremenoj Europi*. München-Barcelona: Knjižnica Hrvatske revije.
- TUĐMAN, Franjo. 1995. *Usudbene povjestice*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- VLAJČIĆ, Gordana. 1970. KPJ i nacionalno pitanje 1919.-1941. U *Socijalizam i nacionalno pitanje*, ur. Andrija Dujčić, Radule Knežević, Božo Novak, Zdravko Tomac i Radovan Vukadinović. Zagreb: Centar za aktualni politički studij.
- VODOUŠEK-STARIĆ, Jera. 2006. *Kako su komunisti osvojili vlast, 1944.-1946*. Zagreb: Naklada P.I.P. Pavičić.

### Članci u novinama

- BABIĆ, Ivan. Moja misija kod saveznika godine 1944. *Hrvatska revija*, jubilarni broj (1951-1975).
- BROZ, Josip Tito. 1942. Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlosti narodno oslobodilačke borbe, *Proleter*, prosinac 1942.
- ČULIĆ, Marinko. 1990. Jamčim revanšizma neće biti. *Danas*, 1. svibnja 1990.
- DREZGA, Tihomil. 1945. Postanak i priznanje Nezavisne Države Hrvatske. *Spremnost* (God. IV, Broj 163. i 164.). Uzkrš 1945.
- KORSKI, Ivo. 1989. Demokracija i samoodređenje naroda. *Republika Hrvatska* br. 166.
- LUKAS, Filip. 1951. Da li je Jugoslavija nastala na temelju narodnog samoodređenja, I dio, *Hrvatska revija* 1., (4).
- LUKAS, Filip. 1952. Da li je Jugoslavija nastala na temelju narodnog samoodređenja II dio, *Hrvatska revija* 2., (1).
- NIKOLIĆ, Vinko. 1957. Narodno samoopredjeljenje, studija dra Vilka Riegera, *Hrvatska revija* 2., (1).
- SUPEK, Ivan. 2002. Čovjek i njegov Bog. *Vjesnik*, 9. 9. 2002.
- Predsjednik Dr. Tuđman u Torontu. *Nezavisna Država Hrvatska*, Toronto, listopad 1990., Broj 10 (354.).
- BAŠIĆ, Mate; BULJAN, Ivica. 1989. Suverenost Hrvatske iznad svega. *Polet* br. 415 i 416, 27. 10. i 10. 11. 1989.
- Hrvatsko Pravo*, br. 5183, 3. 11. 1928.
- Proleter*, br. 28, prosinac 1932.
- Republika Hrvatska*, br. 131, lipanj 1981.
- Republika Hrvatska*, br. 164, 1989.
- Spremnost*, br. 7, str. 6.

### Elektronička dokumentacija

- <http://unpoblog.wordpress.com/2012/08/03/self-determination/Definicija> (posjet 19. 10. 2013.)

## National Self-Determination and the Concept of the Croatian Statehood in the Context of WWII - Reflexions on Historical Continuity

In the tumult of the WWII the roughly one-hundred year continuity of the Croatian policy of non-violent national emancipation was obliterated with the affirmation of two revolutionary political options, the Ustasha and the Communists. Political radicalism entirely pushed aside and historically marginalized the until then most influential and most numerous (in terms of members) Croatian Peasant Party. What came to the fore was a conflict between two revolutionary policies and ideologies, whose philosophical tenets reflected different state-building concepts. This work contains an examination of the stance of these two political options on national self-determination, given that the latter played a vital role not only during the wartime period, but also in the creation, ideological metamorphosis and ultimately the collapse of the Yugoslav state. In this process the Second World War constituted a ground-breaking event in which Wilson's doctrine of self-determination was swept away, while its Leninist variant was validated, and this would prove important later, when Croatia became independent in the early 1990s. The article also contains observations of the paradox of (revolutionary) national self-determination as one of the phenomena which marked the continuity of Croatian state-building aspirations.

*Key words:* WWII, Ustasha, Communists, national self-determination, Croatian state

*Ključne riječi:* Drugi svjetski rat, ustaše, komunisti, samoodređenje naroda, hrvatska država

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST  
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY  
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

# RADOVI

## 45

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST  
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

The logo for FF press, featuring the letters 'FF' in a stylized font with a horizontal line through them, followed by the word 'press' in a lowercase sans-serif font.

ZAGREB 2013.

RADOVI ZAVODA ZA HRVATSKU POVIJEST  
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Knjiga 45

*Izdavač / Publisher*

Zavod za hrvatsku povijest  
Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu  
FF-press

*Za izdavača / For Publisher*

Damir Boras

*Glavni urednik / Editor-in-Chief*

Hrvoje Gračanin

*Uredništvo / Editorial Board*

Bruna Kuntić-Makvić (stara povijest), Zrinka Nikolić Jakus (srednji vijek),  
Hrvoje Petrić (rani novi vijek), Željko Holjevac (moderna povijest),  
Tvrtko Jakovina (suvremena povijest), Silvija Pisk (mikrohistorija i zavičajna povijest), Zrinka  
Blažević (teorija i metodologija povijesti)

*Međunarodno uredničko vijeće / International Advisory Board*

Denis Alimov (Sankt Peterburg), Živko Andrijašević (Nikšić), Csaba Békés (Budapest), Rajko  
Bratož (Ljubljana), Snježana Buzov (Columbus, Ohio), Svetlozar Eldarov (Sofija), Toni Filiposki  
(Skopje), Aleksandar Fotić (Beograd), Alojz Ivanišević (Wien),  
Egidio Ivetić (Padova), Husnija Kamberović (Sarajevo), Karl Kaser (Graz),  
Irina Ognyanova (Sofija), Géza Pálffy (Budapest), Ioan-Aurel Pop (Cluj),  
Nada Proeva (Skopje), Alexios Savvides (Kalamata), Vlada Stanković (Beograd),  
Ludwig Steindorff (Kiel), Peter Štih (Ljubljana)

*Izvršna urednica za tuzemnu i inozemnu razmjenu /*

*Executive Editor for Publications Exchange*

Kristina Milković

*Tajnik uredništva / Editorial Board Assistant*

Dejan Zadro

Adresa uredništva

Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb,  
Ivana Lučića 3, HR-10 000, Zagreb  
Tel. ++385 (0)1 6120 150, 6120 158, faks ++385 (0)1 6156 879

Časopis izlazi jedanput godišnje

Ovi su Radovi tiskani uz financijsku potporu  
Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske

Časopis je indeksiran u sljedećim bazama/The Journal is indexed in the following databases:  
Directory of Open Access Journals, EBSCO, SCOPUS

*Naslovna stranica*

Iva Mandić

*Grafičko oblikovanje i računalni slog*

Ivanka Cokol

Boris Bui

*Lektura*

Julija Barunčić Pletikosić

*Tisak*

Zrinski d.d. Čakovec

*Naklada*

300 primjeraka

*Časopis je u digitalnom obliku dostupan na Portalu znanstvenih časopisa  
Republike Hrvatske „Hrčak“ <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*

*The Journal is accessible in digital form at the Hrcak - Portal of scientific  
journals of Croatia <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*